

ВИТОКИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ПОЯСНЕННЯ» І «РОЗУМІННЯ» У ФІЛОСОФІЇ НАУКИ ТА ІСТОРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

У сучасній філософії доволі поширеним є різке розмежування понять «пояснення» і «розуміння». Однак аналізувати сучасний стан і перспективи цього термінологічного розрізнення не варто без осягнення його витоків. Автор статті знаходить такі витoki у царині філософії та методології науки (зокрема історії) ХІХ ст. Оскільки обидва поняття також активно вживають у звичайній мові, без урахування цього виміру неможливо говорити про те, чим є пояснення і розуміння у власне філософському контексті. Отже, ця стаття має подвійну мету. По-перше, в ній досліджено значення пояснення і розуміння у звичайній мові. По-друге, з'ясовано власне філософську генезу розмежування цих термінів. Доведено, що витoki сучасного філософського вжитку поняття пояснення можна знайти у філософії науки Огюста Конта, а саме в опублікованому в 1830 р. першому томі його «Курсу позитивної філософії». Конт вводить поняття пояснення (*explication*) у контексті закону трьох стадій, а також застосовує поняття позитивного пояснення (*l'explication positive*), за допомогою якого відмежовує позитивне знання або науку від попередніх (ненаукових) стадій знання. Філософські витoki сучасного застосування поняття розуміння автор статті знаходить у філософії історії Йогана Густава Дройзена, а саме в його «Нарисах історики» (1858 р.), де Дройзен відмежовує розуміння (*Verstehen*), що притаманне історії, від пояснення (*Erklären*), про яке йдеться у Конта.

Ключові слова: Дройзен, Конт, пояснення, розуміння, філософія історії, філософія науки.

Вступ

Поняття «пояснення» і «розуміння» є невід'ємною частиною сучасного філософського словника. Вони набули великого значення в рамках німецької філософії на межі ХІХ і ХХ ст., але залишаються актуальними і досі, зокрема й для сучасної англomовної філософії, про що свідчить активність публікацій на цю тему¹. Причому, якщо початково ці терміни застосовували передусім у контексті філософії та методології науки, то тепер пояснення та розуміння активно досліджують також і у контексті епістемології. У сучасних дослідників інтерес викликає не лише те, яке місце посідає в науці пояснення, а яке – розуміння, а й те, як вони взаємодіють між собою у процесі набуття нового знання. Однак зрозуміти сучасні суперечки щодо цих двох понять неможливо без прояснення їх історичного підґрунтя. Неможливо також збагнути, як ці поняття розвиваються у філософській мові, без знання їхнього значення за межами філософії, тобто у звичайній (нефілософській) мові.

Моє перше припущення можна сформулювати таким чином: попри те, що у філософії поняття «пояснення» і «розуміння» нерідко протиставляються, для звичайної мови таке різке розмежу-

вання є не дуже очевидним. Філософське протиставлення пояснення і розуміння зазвичай асоціюється з німецьким філософом Вільгельмом Дильтаєм (1833–1911). Скажімо, Рудольф Макрил, починаючи свою статтю про філософа, зазначає, що Дильтай «найбільше відомий тим, що провів розрізнення між природничими і гуманітарними науками», а це розрізнення полягає у розмежуванні пояснення і розуміння: «Якщо головною метою природничих наук є досягнення причинно-наслідкових пояснень, що ґрунтуються на законі, то основною метою гуманітарних наук є розуміння засадових структур людського та історичного життя» (Makkreel, 2016). Однак із висновком, що витoki філософського розрізнення пояснення та розуміння слід шукати саме у філософії науки Дильтая або, скажімо, у його сучасників із Баденської школи неокантіанства (які дотримувалися схожих поглядів), поспішати не варто. Моє друге припущення полягає в тому, що генеза розмежування цих понять розпочинається раніше – ще у філософських рефлексіях щодо науки (зокрема історичної), що з'явилися до Дильтая. З цим припущенням я і звертаюся до спадщини двох мислителів, внесок яких у розвиток понять «пояснення» та «розуміння» затемнений Дильтаєвою філософією. Йдеться про Огюста Конта (1798–1857), який уже використовував поняття пояснення у значенні, близькому до його сучасного

¹ Див., напр.: <https://philpapers.org/browse/explanation-and-understanding>.

філософського вжитку, та Йогана Густава Дройзена (1808–1884), який говорив про розуміння так, як про нього нерідко говорять і нині, а саме – як про основу методології історичного пізнання.

Чи були Конт і Дройзен першими філософами, які вжили поняття «пояснення» та «розуміння»? Звичайно, ні, бо, скажімо, ще Девід Г'юм (1711–1776) ужив поняття *understanding* («розуміння» чи «пізнання») у назві однієї із своїх головних праць (Hume, 1861). Втім, починати цю розвідку з Г'юма не є доречним, адже він вживає поняття «розуміння» у зовсім іншому контексті. У Г'юма йдеться про розуміння як загальну розумову здатність людини, тоді як у Дройзена – про розуміння в контексті відокремлення історичної науки (що розуміє) від науки фізичної (що пояснює). Поняття «пояснення» також могли вживати до Конта, однак не в контексті розділення знання на науки та не-науки (теологія, метафізика). Отже, хоча Конт і Дройзен не є першими філософами, які вживають поняття «пояснення» і «розуміння», вони є тими, хто почали вживати ці поняття в контексті філософських рефлексій щодо визначення науки та розрізнення типів науковості. І саме з цими рефлексіями логічно пов'язане запроваджене Дильтаєм і поширене у сучасній філософії розмежування на *humanities* (у Дильтає – науки про дух) та *sciences* (науки про природу).

Стаття має три розділи: перший присвячено значенню пояснення і розуміння у звичайній мові, другий розкриває специфіку пояснення за О. Контом, а третій – розуміння за Й. Г. Дройзеном.

Пояснення та розуміння у звичайній мові

Як уже згадано, у філософії пояснення і розуміння нерідко протиставляють, що може бути наслідком запровадженого Вільгельмом Дильтаєм розділення наук на науки про природу (науки, що пояснюють) та науки про дух (науки, що розуміють). Але чи є слушним це протиставлення взагалі? Чи важливе воно поза філософією? Оскільки нефілософських джерел застосування відповідних термінів велика кількість, я обмежу свою розвідку лише розглядом їх етимології та інтерпретаціями в українському тлумачному словнику. Отримавши нефілософське значення цих термінів, я збираюся проаналізувати, чи варто асоціювати один із них суто з природознавством, а другий – лише з гуманітарними науками. Отже, головним питанням цього розділу є те, які значення мають пояснення і розуміння у звичайній мові та чи наявне тут протиставлення, що властиве філософській термінології?

За тлумачним словником української мови, пояснення є дією зі значенням пояснити (Пояснення, 1970–1980), тоді як для дієслова «пояснити» наведено три тлумачення: 1) «розповідаючи про що-небудь, робити його ясным, зрозумілим»; 2) «знаходити, розкривати причини, мотиви чого-небудь»; 3) «виправдовуватися в чому-небудь» (Пояснювати, 1970–1980). Отже, пояснення – це 1) розповідь про щось, яка робить це щось ясным і зрозумілим; 2) те, що знаходить та розкриває причини та мотиви чогось; 3) виправдан-ня чогось.

Перше тлумачення є суто етимологічним, бо пояснення походить від слова «ясний», «ясно». Воно і найбільш загальне, адже якщо пояснення є розкриттям причин або виправданням, воно від цього не перестає бути розповіддю, після якої щось стає ясным. Наступні два тлумачення розкривають певні аспекти першого тлумачення. Так, пояснення у другому тлумаченні є розповіддю, що робить щось ясным за допомогою знаходження або розкриття мотивів чогось, а пояснення в третьому – розповіддю, що прояснює щось через виправдання чогось. Ці тлумачення пояснення застосовують як у природознавстві, так і в гуманітарних науках. Наприклад, коли фізики пояснюють, чому небо блакитне, вони шукають причини такого явища. Це і є науковим поясненням, про яке йтиметься у Конта. Пояснення як розкриття причин можливе і в гуманітаристиці. Приміром, коли історики пояснюють Першу світову війну, то вони, серед іншого, намагаються розкрити причини конфлікту: наприклад, вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда може розглядатись як причина Першої світової війни. Але суттєва відмінність полягає в тому, що у природознавстві причина і наслідок поєднані загальним законом, адже у випадку блакитності неба явище-причина спричинює явище-наслідок саме з необхідності законів оптики. Тобто тут причина завжди матиме один і той самий наслідок: якщо сьогодні з певних причин небо блакитне, то за наявності цих причин воно буде таким завжди. Але в історії немає загальних законів, тому якщо одного разу якесь явище призвело до іншого, це не означає, що наступного разу все повториться. Наприклад, мала збройна сутичка не завжди означає початок великої війни: якщо радянська збройна провокація (Майнільський інцидент) на радянсько-фінському кордоні призвела до радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., то радянсько-китайський прикордонний конфлікт на острові Даманський (1969 р.) не переріс у повноцінну радянсько-китайську війну. Ба більше, пояснення як розкриття

мотивів характерне лише для гуманітаристики. Пояснюючи блакитність неба, ми не шукаємо у причинах цього явища мотиви. Натомість, пояснюючи вбивство Франца Фердинанда, ми цікавимося також мотивами, які спонукали його вбивць так учинити. Нарешті, третє тлумачення є спільним для природознавства і гуманітаристики. Адже коли, наприклад, критикують певну теорію (неважливо, чи вона гуманітарна, чи природнича), то її прибічники, відповідаючи на критику, також намагаються пояснити теорію, щоби таким чином її виправдати перед критиками. Таким чином, пояснення не є монополізованим природознавством, адже можливе і в гуманітаристиці. Більше того, якщо перше тлумачення визначає пояснення як розповідь, що робить щось ясным і **зрозумілим**, тоді, фактично, пояснення визначається як причина розуміння. А це, своєю чергою, змушує засумніватися в монополії гуманітарних наук на розуміння, адже таке пояснення, як я продемонстрував вище, характерне і для природознавства.

Що ж до розуміння, то тлумачний словник, перш за все, визначає його як дію за першими шістьма значеннями дієслова «розуміти» та першими трьома значеннями дієслова «розумітися», і тільки після цього наводить інші значення цього слова (Розуміння, 1970–1980). Я вважаю, що для моєї мети буде достатньо проаналізувати лише тлумачення розуміння за першим дієсловом, тому я обмежуся дієсловом «розуміти». Для цього дієслова словник наводить такі тлумачення: 1) сприймати, осягати розумом; 2) ясно та чітко щось усвідомлювати; 3) сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям; 4) пізнавати закономірності, проникати в суть якого-небудь явища; 5) оцінюючи, визначати та кваліфікувати щось певним чином; 6) мати відомості та знання про щось (Розуміти, 1970–1980). Отже, розуміння – це 1) те, що сприймається і осягається розумом; 2) те, що ясно і чітко усвідомлюється; 3) те, що сприймається не так розумом, як інтуїцією та чуттям; 4) пізнання закономірностей та сутностей якогось явища; 5) оцінка, яка щось визначає та кваліфікує; 6) відомості та знання про щось.

Перше тлумачення знову є етимологічним, адже розуміння походить від слова розум, та універсальним, адже таке тлумачення розуміння можна застосувати до будь-якої розумової діяльності людини, і науки також. Тлумачення розуміння як ясного та чіткого усвідомлення теж є загальним, але варто зауважити паралель цього тлумачення з визначенням пояснення як того, що робить щось ясным. Третє тлумачення розуміння, здавалось би, суперечить першому. Як розуміння може бути і тим, що сприймається

розумом, і тим, що сприймається не розумом, а інтуїцією? Але треба бути уважним, адже йдеться не про «не розумом», а «не **так** розумом». Тобто в третьому тлумаченні розуміння є також і осягненням розумом, хоча й головним чином це осягнення інтуїцією та почуттями. Таке тлумачення розуміння асоціюється з гуманітарними науками, де таке вчування іноді може бути слухним. Але такому розумінню є місце і в природознавстві. Адже, коли науковці формують гіпотезу щодо якогось явища, вони осягають це явище не так розумом, бо воно їм поки що невідоме, як чуттям. Четверте ж тлумачення пізнання закономірностей асоціюється з природознавством, яке шукає загальні закони у світі природи. Але це пізнання не лише закономірностей, а й сутності явища, а питання про сутність явища може постати не лише в природознавстві. П'яте тлумачення (оцінка, що визначає) можливе як у природознавстві, так і в гуманітаристиці, адже і там, і там ми визначаємо поняття. Нарешті, останнє тлумачення розуміння (як відомості або знання) близьке до будь-яких наук, адже усі вони є сферами знання: так, наука походить від слова вчити (навчити), тоді як аналогічні слова німецькою та англійською – *Wissenschaft* (від *Wissen* «знання»), *science* (від латинського *scientia* «знання») – буквально означають знання.

Отже, зрозуміло, що в українській мові обидва поняття – як пояснення, так і розуміння – мають стосунок до науки загалом, а не до якоїсь з її частин (розуміння – до гуманітаристики, а пояснення – до природознавства). Однак Конт і Дройзен писали не українською, а французькою та німецькою відповідно. До того ж, сучасні дебати про пояснення та розуміння ведуться здебільшого англійською. Тому є сенс визначити аналоги обох понять також і в цих мовах. Перевіривши їхню етимологію, ми зможемо осягнути, наскільки вони близькі до вже відомих нам термінів. У французькій мові аналогом пояснення є *explication*, а розуміння – *compréhension*. Слово *explication* («пояснення») походить від латинського *explicātiō* («пояснення»), яке своєю чергою – від префікса *ex-* («з-» або «роз-») та *plicō* («складаю»). Таким чином, *explication* буквально є тим, що розкладає щось. Таке значення є тотожним тлумаченню пояснення як того, що робить щось ясным, адже обидва є близькими до ідіоми «розкласти по полицях». Французьке *compréhension* («розуміння») походить від латинського *comprehensio*, яке походить від префікса *com-*, що від сполучника *cum* має значення «з, разом», та *prehendō* («схоплюю»). Таким чином, *compréhension* є буквально схопленням-разом або цілісним

схопленням, що, як і розуміння у сенсі осягання розумом, має стосунок до мисленнєвої діяльності людини. В німецькій мові відповідниками пояснення та розуміння є *Erklären* та *Verstehen*. Слово *Erklären* («пояснення») та дієслово *erklären* («пояснити») є поєднанням префікса *er-*, що має етимологічне значення «з-»², та дієслова *klären*, що походить від слова *klar* («ясний»). Таким чином, *Erklären* етимологічно близьке до українського «з'ясування», що має місце в поясненні як, наприклад, з'ясуванні причин. Своєю чергою, *Verstehen* («розуміння») та *verstehen* («розуміти») походять від префікса *ver-*, що етимологічно пов'язаний з українським префіксом «про-»³, та *stehen* («стояти»). Таким чином, *Verstehen* є про-стоянням, тобто тим, що стоїть постійно (можна навіть сказати, простоє) та не змінюється. Тут *Verstehen* близьке до значення розуміння як пізнання сутності явищ, адже сутність, на відміну від явищ, не змінюється. Нарешті, англійськими аналогами пояснення і розуміння є *explanation* та *understanding* відповідно. Слово *explanation* походить від латинського дієслова *explānō* («розривнюю»), яке походить від префікса *ex-* («роз-») та *plānus* («рівнина, площина»). Таким чином, *explanation* є розрівнюванням, яке робить щось рівним і нескладним, а отже і доступним до розуміння. Слово ж *understanding* походить від *under-* («під») та *standing* («стояння»), тобто буквально *understanding* – це під-стояння, що близьке до німецького *Verstehen*⁴. Отже, українська пара «пояснення та розуміння» близька до своїх аналогів у інших зазначених мовах, хоча значення не є тотожними.

Отже, загальні нефілософські значення пояснення та розуміння такі. Пояснення – це розповідь, яка робить щось ясним і зрозумілим, а розуміння – це те, що сприймається і осягається розумом. Хоча в кожного з цих слів є значення, які є ближчими до природознавства чи гуманітаристики, я не зміг знайти ознак протиставлення

цих двох термінів. І не лише розуміння можливе в природознавстві, а пояснення в гуманітаристиці, а й можливий щільний зв'язок між цими двома явищами. Адже пояснення робить щось зрозумілим, а розуміння можливо визначати як осягнення закономірностей, а це вже справа наукового пояснення.

Конт: пояснення як метод пізнання світу

Французький філософ Огюст Конт відомий тим, що поставив питання розмежування науки і не-науки. Так, в опублікованому 1830 р. першому томі свого «Курсу позитивної філософії» (*Cours de Philosophie Positive*) мислитель формулює закон трьох стадій. Згідно з ним, і людство загалом, і кожне окреме знання (у тому числі наука) проходять у своєму розвитку три стадії:

1. Теологічна стадія. Людина намагається досягти пізнання внутрішньої природи речей або абсолютного знання. В такому пізнанні постулюється те, що прямо не спостерігається у світі явищ, але нібито впливає на нього: зокрема, першопричина та кінцева мета світу. Теологічна стадія, відповідно, передбачає постулювання надприродних факторів, а явища пояснюються (*explique*) через довільне втручання цих факторів у світ.

2. Метафізична стадія є розвитком теологічної, бо також передбачає досягнення абсолютного знання. Різниця в тому, що тут постулюються абстрактні сили (сутності), а пояснення (*l'explication*) речей відбувається через пошук відповідних сутностей.

3. Позитивна стадія передбачає усвідомлення неможливості набуття абсолютного знання, а тому на ній можливе лише відносне знання, тобто пізнання дійсних законів явищ, якого можна сягнути через правильне поєднання міркування і спостереження. Пояснення фактів (*l'explication des faits*) є лише встановленням зв'язку між окремими явищами (*phénomènes particuliers*) та деякими загальними фактами (*faits généraux*), кількість яких має зменшуватись мірою прогресу науки (Comte, 2014, Première leçon II, 3–5).

Тут різниця між стадіями знання є різницею методологічною, адже кожна з цих стадій має свій метод дослідження світу. Позитивна стадія відрізняється від попередніх методом позитивного пояснення (*l'explication positive*). Дослідник Конта Вінсент Гіян, послуговуючись розділенням пояснення (*explanation*) на *explanandum* (те, що пояснюють) і *explanans* (те, чим пояснюють), підкреслює, що лише у позитивному поясненні ці елементи пояснення піддаються спостереженню (Guillin, 2016, p. 20). Так, на

² А саме, *er-* походить від протогерманського префікса **uz-* («з»); див. <https://en.wiktionary.org/wiki/Reconstruction:Proto-Germanic/uz->.

³ І німецьке *ver-* (через протогерманське **fra-*), і українське *про-* (через протобалтослов'янське **pro-*) походять від протоіндоевропейського **pro-*; див. <https://en.wiktionary.org/wiki/Reconstruction:Proto-Indo-European/pro->.

⁴ У зазначених мовах можливі інші терміни на позначення пояснення та розуміння. Наприклад, історично у французькій існував термін *explication* для пояснення (альтернативно до *explication*). Аналогічно, в англійській мові існує термін *explication*, що може використовуватись як синонім для *explanation*. Також в англійській мові існують *comprehension* та *forstanding* (від дієслова *forstand*) як синоніми *understanding*. У німецькій мові є термін *Explication* на позначення експлікації. Нарешті, в українській також є латинізм на позначення розуміння – *компрегенсія* – та пояснення – експлікація та експланація. Однак етимологію усіх цих термінів насправді вже розкрито у подібних термінах вище.

попередніх стадіях *explanans* є надприродним або позасвітовим фактором (скажімо, бог чи сутність), що не піддається прямому спостереженню. Ба більше, *explanandum* у теологічному чи метафізичному поясненні також не обов'язково спостерігається. Наприклад, у межах грецької міфології появу бога війни Ареса можна пояснити через бога грому Зевса, бо останній є батьком першого. Втім, ні той, ні інший не спостерігаються у світі явищ. Аналогічно, у платонізмі появу ідей, що є зразком наслідування для речей, можна пояснити ідеєю Блага, бо її наслідують всі ідеї. Втім, ідеї також фізично спостерігати неможливо. На позитивній стадії має місце відмова від претензії на абсолютне пізнання, а тому й не залучається до пояснення те, що прямо не спостерігається.

Втім, у позитивному поясненні все ж таки є те, що уникає спостереження. Це загальні факти, які виступають як зв'язки між різними явищами у поясненні. Гіян правильно зауважує, що слово «факт» тут може ввести в оману, адже зазвичай «факт» вживається як синонім до явища і тоді має піддаватися спостереженню. Але, як слушно зазначає цей дослідник, загальний факт є загальним твердженням, а не явищем (Guillin, 2016, p. 20). Іншими словами, це узагальнення закономірностей між множиною явищ або ж закон. Таким чином, це результат міркування, а не спостереження. Візьмемо закони Кеплера, що описують рух планет навколо зірки. Ми здатні спостерігати рух конкретних планет навколо конкретної зірки, але не здатні спостерігати сам закон, відповідно до якого відбувається рух.

Сама позитивність позитивного пояснення мала б означати, що це пояснення стосується лише речей, які існують у світі явищ (на противагу негативності попередніх пояснень, які зачіпають і те, чого в світі явищ немає). Це стосується і метафізичних абстракцій. Проблема тут у тому, що закон є продуктом узагальнення тих закономірностей, які існують у світі явищ, але самі не є явищем. Це абстракція, що ставить під сумнів позитивність позитивного пояснення. Ймовірно, Конт це розумів, коли стверджував, що філософською метою науки є зменшення кількості загальних законів, які необхідні для позитивного пояснення. Тим не менш, закони є неусувними (бо позитивне пояснення без закону-зв'язки стане просто сукупністю випадкових явищ), а їхньому зменшенню є межа. Конт скептично ставився до можливості прийти лише до одного закону навіть у далекому майбутньому (Comte, 2014, Première leçon VII, 3). Відповідно, закон є необхідним негативним елементом у позитивному поясненні.

Ба більше, якщо неможливий один закон, який міг би пояснити всі явища, то не є можливим і одне пояснення, що було би справедливим для всіх наук. Конт писав, що «спроби універсального пояснення усіх явищ одним законом найвищою мірою химерні» (Comte, 2014, Première leçon VII, 2). Відповідно, кожна наука має свої позитивні пояснення, що апелюють до своїх законів. Наприклад, хімічні явища пояснюються законами хімії, а фізичні – фізики. А як щодо гуманітарних наук? Перш за все, сам Конт у своєму «Курсі...» їх не розглядає. Найближчою до гуманітарних наукою в його розгляді є соціальна фізика чи соціологія. Втім, між соціологією та гуманітарними науками існують суттєві відмінності.

Соціологія вивчає суспільство, яке можна прямо спостерігати і намагатися встановлювати якісь загальні закономірності. Цього не скажеш, наприклад, про історію. Історія вивчає минуле, якого вже немає. Відповідно, в історії не може йтися про пряме спостереження. Отже, за позитивістським визначенням, історія наукою не є. Але історія не є також і теологією чи метафізикою, адже минуле в ній не є ні надприродним, ні абстрактним. Таким чином, історія не вписується у закон трьох стадій. Німецька школа історизму (*Historismus*) обґрунтувала, що історія є наукою, але не в позитивістському сенсі. Засновник школи Леопольд фон Ранке (1795–1886), якого вважають також засновником сучасної академічної історіографії (див., наприклад, Stern, 1970, p. 54), вважав історію емпіричною, якщо та спирається на наявні першоджерела: хоча саме минуле спостерігати вже не можна, свідчення про минуле – можна. Але, перебуваючи під впливом німецького романтизму, Ранке також наполягав, що історія є наукою про індивідуальне (особистість), а не про загальне (закон). Послідовник Ранке Йоган Густав Дройзен (1808–1884), реагуючи в тому числі й на Конта, визначив, що в історії йдеться не про пояснення (*Erklären*), а про розуміння (*Verstehen*), адже перше стосується загального, а друге – індивідуального. Тут Дройзен подібний до Дильтея та неокантіанців, які розділили науки на науки про природу та науки про дух відповідно до розмежування «пояснення vs розуміння».

Дройзен: розуміння як метод пізнання історії

Конт сформував дві умови науковості знання: 1) воно має бути емпіричним, тобто піддаватися прямому спостереженню; 2) воно має володіти позитивним поясненням як методом, що пов'язує окремі явища із загальним законом. Таким чином, Конт обмежує науку (*science*) лише тими

дисциплінами, які здатні виконати ці умови. Ними у Конта є природознавство (астрономія, фізика, хімія, біологія), математика (як мова природи) та соціологія (як соціальна фізика) (Comte, 2014, Première leçon II). Таке розуміння науки переходить і в англійську традицію: наприклад, Кембриджський словник визначає науку (*science*) перш за все як знання, що є результатом ретельного дослідження структури та функціонування фізичного світу (*Science*). Але Дройзен, коли каже про науку (*Wissenschaft*), має на увазі не лише природознавство, а й будь-яке систематичне знання. У праці «Нариси історики» (*Grundriss der Historik*), що вперше була опублікована у 1858 р., Дройзен виокремлює три наукові методи: спекулятивний (філософський і теологічний), фізичний та історичний. Сутність цих методів така: пізнати (*erkennen*), пояснити (*erklären*), зрозуміти (*verstehen*) відповідно (Droysen, 1868, s. 11).

Ці три методи відповідають тому, що Дройзен називає старим каноном наук: логіка, фізика, етика. Для Дройзена саме етика і стає історикою, тобто методологією історичного дослідження, адже етика є законом історії (Droysen, 1960, s. 270). Тобто, як і Конт, Дройзен ділить людське знання на тріаду, але Конт ділить знання на теологію, метафізику та науку, тоді як Дройзен – на логіку, фізику та історію. Тут є ще низка принципів відмінностей. По-перше, якщо у Конта наукою (*science*) є лише останній елемент тріади, для Дройзена науками (*Wissenschaft*) є всі елементи тріади. По-друге, у Конта теологія, метафізика і наука є трьома етапами еволюції одного знання. Звідси й схожість методів при дослідженні світу. У Конта кожне знання з тріади пояснює світ, а різниця тут лише в тому, як воно пояснює – через богів, абстракції чи загальні закони. Оскільки наука є метою цієї еволюції, то нічого після науки бути не може. На відміну від Конта, у Дройзена тріада – це не три етапи однієї еволюції, що змінюють одне одного, «а три грані однієї призми» (Droysen, 1868, s. 11). Кожне знання тут є самоцінним, адже розкриває свій аспект дійсності, який іншому видові знання є недоступним. Відповідно, у кожного зі знання є принципово різні методи.

Співвідношення позицій Конта і Дройзена можна зобразити таким чином:

Конт		Дройзен	
Вид знань	Метод	Вид знань	Метод
Теологія	теологічне пояснення	Логіка	спекулятивний (пізнання)
Метафізика	метафізичне пояснення		
Наука	позитивне пояснення	Фізика	фізичний (пояснення)
		історика (етика)	історичний (розуміння)

Спекулятивний метод пізнання або впізнання (обидва слова відповідають німецькому *Erkennen*) має справу з міркуванням та його логічними формами. Фізичний метод пояснення має справу зі світом природи та відповідає позитивному поясненню Конта (тобто говорить про встановлення зв'язку між окремими явищами та загальним законом). Історичний метод розуміння полягає у сприйнятті внутрішнього життя іншої людини через її висловлювання, які ми сприймаємо. Це розуміння передбачає герменевтичне коло, адже «одичичне розуміється в цілому, з якого воно народжується, а ціле – із цього одичичного, в якому воно виражається» (Droysen, 1960, s. 25). Наприклад, окреме висловлювання іншої людини розуміється, зважаючи на загальне уявлення про ту людину, якій воно належить, а уявлення про цю людину розуміється з тих висловлювань, у яких вона себе виражає.

За Дройзенем, розуміння відбувається безпосередньо і без усвідомлення логічного механізму, який діє під час розуміння. Акт розуміння є «безпосередньою інтуїцією, творчим актом, іскрою між двома електрично зарядженими тілами, актом зачаття, концепції» (Droysen, 1960, s. 26). Дройзен порівнює повсякденне розуміння із історичним, однак різниця тут у тому, що в історичному розумінні інша людина є віддаленою від нас у просторі й часі. Історик прагне до того, щоб нівелювати цю різницю. За Дройзенем, суть історії полягає в тому, щоб зрозуміти людей далекого минулого як таких, що промовляють до нас, перебувають Тут і Тепер. Завдання ж історії полягає в тому, щоб досягти такого розуміння шляхом дослідження (Droysen, 1960, s. 26). Для того, щоб таке дослідження було науковим, воно має дотримуватись історичного емпіризму. Якщо природознавчий емпіризм передбачає дослідження світу природи шляхом пояснення, то історичний – дослідження людського або ж морального світу шляхом розуміння (Droysen, 1960, s. 28).

Для дослідження цієї історичної емпірії необхідно мати матеріал. Дройзен розподіляє історичний матеріал на три категорії: джерела, залишки та пам'ятники. Джерела є уявленнями людей минулого, які дійшли до сучасності у вигляді спогадів (наприклад, мемуари, хроніки). Джерела поділяються на першоджерела (безпосереднє свідчення про минуле) і вторинні джерела (ті, які базуються на безпосередніх свідченнях). Залишки є тими речами з минулого, які дійшли у вигляді руїн чи в невідомому вигляді до сучасності (такими речами є, наприклад, стара церква чи частина сучасної мови). Пам'ятники являють собою поєднання попередніх двох категорій: це залишки з минулого, які також

передають і певне уявлення про подію у минулому (прикладом може слугувати тріумфальна арка) (Droysen, 1868, s. 14). Історичне дослідження ґрунтується на історичному матеріалі, але не обмежене ним. Дройзен допускає доповнення та розширення історичного матеріалу за допомогою евристики, що охоплює: а) інтуїтивні пошуки та відкриття; б) комбінування (коли завдяки правильному впорядкуванню те, що не було історичним матеріалом, стає таким); в) аналогії (коли в схожих умовах допускається схожий перебіг подій); г) гіпотезу (Droysen, 1868, s. 15).

Отже, якщо природознавство стає наукою завдяки тому, що сполучає міркування (пояснення через загальні закони) зі світом природи, базуючись на принципах емпіризму, історія стає наукою завдяки тому, що сполучає міркування (розуміння окремої людини) зі світом людини, який маніфестує себе через історичний матеріал та доповнюється евристикою, і це є історичним емпіризмом. Важливо зазначити, однак, що історія, що базується на принципах позитивізму, а не історизму, історією не буде. Так, якщо слідувати вимогам тотального детермінізму, уявний демон Лапласа, що знає всі фізичні стани сучасного світу, також знатиме все минуле та майбутнє цього світу (Laplace, 1814, p. 2). Однак цей демон не буде істориком. Річ у тім, що знання лише фізичних станів не є достатнім. Демон може пояснити ці стани відповідно до загальних законів, але не розуміє внутрішнє життя тих, хто в цих станах перебував. За Дройзенем, матеріальні умови не вичерпують сутність морального світу, їх недостатньо для пояснення і розуміння цього світу. Прикладом Дройзена є симфонія Бетховена: вона розуміється і пояснюється не через акустичні закони чи матеріали, з яких зроблені музичні інструменти, а як те, що не має аналогів у світі природи, як те, що промовляє з душі композитора до наших душ (Droysen, 1960, s. 13).

Справді, говорячи про *розуміння* у науках про дух і *пояснення* у науках про природу, Дильтай прямо не визнає, що на нього вплинуло Дройзенове розмежування *розуміння* історики та *пояснення* фізики, але, зважаючи на схожість позицій двох мислителів, можна говорити принаймні про те, що між ними мав місце щільний *логічний зв'язок*. Так, в опублікованих 1894 р. «Ідеях щодо описової та аналітичної психології» Дильтай висловлює відому формулу, що «природу ми пояснюємо, а душевне життя ми розуміємо» (Dilthey, 1924, s. 144). Для того, щоб зробити такий висновок, Дильтай окреслює відмінності наук про природу від наук про дух. Зокрема, філософ

помічає, що оскільки у природознавстві факти є зовнішніми щодо духу, то зв'язок природних явищ може бути даним лише шляхом висновків, що отримані за посередництва гіпотез (Dilthey, 1924, s. 143). В принципі, це і є науковим поясненням за Контом та поясненням фізики за Дройзенем, яке полягає в тому, щоби окремі явища були пов'язані за допомогою загальних законів, а закон тут є не чим іншим, як гіпотезою, що отримала своє підтвердження шляхом спостереження. Своєю чергою, у науках про дух факти є внутрішніми щодо духу. Як наслідок, в основі наук про дух завжди є зв'язок душевного життя, який є даним (Dilthey, 1924, s. 143). Таке тлумачення розуміння як зв'язку душевного життя є подібним до Дройзенівського тлумачення розуміння. Зокрема, в вищезгаданому прикладі з симфонією Бетховена Дройзен описує розуміння симфонії як зв'язок наших душ і душі композитора.

Висновки

Пояснення і розуміння (англ. *explanation* і *understanding*; нім. *Erklären* і *Verstehen*; фр. *explication* і *compréhension*) є взаємопов'язаними поняттями. Перше означає розповідь, що робить щось ясным і зрозумілим, а друге є тим, що сприймається і осягається розумом. Хоча під впливом Вільгельма Дильтая у філософії закріпилася традиція їх протиставляти, звужуючи сферу дії пояснення до природознавства, а розуміння – до наук про дух (гуманітарні науки), в нефілософській мові ці терміни не протиставляються, а навпаки є взаємопов'язаними. Насправді випадки застосування термінів «пояснення» і «розуміння» у звичайних значеннях можна віднайти як у гуманітаристиці, так і в природознавстві. Окрім того, пояснення можна назвати причиною розуміння, адже перше робить щось зрозумілим. І навпаки, розуміння у значенні осягнення закономірностей є близьким до наукового пояснення.

У філософії терміни «пояснення» і «розуміння», попри загальноприйняту думку, набули розвитку ще до Дильтая: пояснення (*explication*) активно вживав Огюст Конт у першому томі «Курсу позитивної філософії» (1830 р.), а Густав Дройзен у «Нарисах історики» (1858) ввів розуміння (*Verstehen*) на противагу поясненню (*Erklären*).

Конт першим визначає, що науки пояснюють світ. Але, на відміну від Дильтая чи Дройзена, у Конта пояснення є способом пізнання світу, яке характерне не лише для науки. Так, формулюючи свій закон трьох стадій (теологія, метафізика, наука), Конт констатує, що на кожній стадії має місце пояснення явищ світу: на теологічній –

через богів, на метафізичній – через абстракції, а на позитивній (науковій) – через самі явища (шляхом поєднання явища, що пояснює, та явища, яке пояснюється, за допомогою загального закону). Утім, попри те, що пояснення наявне на всіх трьох стадіях, я зазначив, що в системі Конта немає місця для гуманітарних наук і, зокрема, для історії. Якщо виходити із Контового вчення про три стадії, історія не належить до науки, бо в ній немає загальних законів, а явища історії, що залишилися у минулому, не піддаються прямому спостереженню. Але вона і не метафізика, бо це минуле не є абстрактним, і не теологія, бо це минуле не є надприродним.

Натомість, для історії як науки знаходить належне місце Дройзен. На відміну від Конта, він послуговується не одним методом для всього знання (поясненням), а трьома: пізнання, пояснення та розуміння. Якщо пізнання відповідає формально-логічному методу, а пояснення є методом природничих наук, то розуміння є історичним методом. Розуміння є сприйняттям внутрішнього життя іншої людини через її висловлювання, яке відбувається у герменевтичному колі. Саме таке значення розуміння потім стане основою вчення Вільгельма Дильтея, для якого науки про природу пояснюють, а науки про дух розуміють.

Через Дильтея поняття *розуміння* стає однією із засад герменевтичної філософії Мартина Гайдегера (1889–1976) та Ганса-Георга Гадамера

(1900–2002). Подібно до цього, через послідовника Конта Карла Густава Гемпеля (1905–1997) поняття наукового пояснення стає основою логічного позитивізму. Якщо герменевтична філософія впливає передусім на становлення та розвиток континентальної філософії, то позитивізм (особливо у такій його версії, як логічний позитивізм) є визначним для аналітичної філософії. Сучасний філософ науки Дон Айді (нар. 1934 р.) називає це герменевтично-позитивістською полярністю, в якій герменевтична філософія (філософія розуміння) є філософією гуманітарних наук, а позитивістська (філософія пояснення) – філософією природознавства (Ihde, 1997, р. 369–372). Але, за Айді, сучасне природознавство подолало цю полярність, адже важливо не лише пояснювати природу, а й розуміти та інтерпретувати показники приладів, що допомагають нам пояснити природу (Ihde, 1997, р. 375–381). Якщо герменевтично-позитивістську полярність справді вдасться подолати, то також можна припустити, що й поділ філософії на континентальну та аналітичну втрачає свою колишню гостроту⁵. Щоб підтвердити або заперечити це, варто проаналізувати історичний розвиток та сучасність розмежування пояснення-розуміння в філософії, а першим кроком до такого аналізу і є ця стаття.

⁵ Докладніше про подолання розриву між континентальною та аналітичною філософією див., напр.: (Крічлі, 2008; Менжулін, 2008).

Список посилань

- Крічлі, С. (2008). *Вступ до континентальної філософії* (В. Менжулін, Пер.). Київ: ТОВ «Стилос».
- Менжулін, В. І. (2008). Континентальна та аналітична філософія: проект воз'єднання біографій. У І. А. Бондаревська, В. П. Козловський (упорядники), *Могілянські історико-філософські студії* (с. 293–301). Київ: Видавничий дім «Киево-Могілянська академія».
- Пояснення. (1970–1980). У *Словник української мови в 11 томах*. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://sum.in.ua/s/pojasnennja>.
- Пояснювати. (1970–1980). У *Словник української мови в 11 томах*. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://sum.in.ua/s/pojasnjuvaty>.
- Розуміння. (1970–1980). У *Словник української мови в 11 томах*. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://sum.in.ua/s/rozuminnja>.
- Розуміти. (1970–1980). У *Словник української мови в 11 томах*. Київ: Наукова думка. Отримано з <http://sum.in.ua/s/rozumity>.
- Comte, A. (2014). *Cours de philosophie positive: première et deuxième leçons*. Université Paris-Sorbonne, LABEX OBVIL. Отримано з http://obvil.sorbonne-universite.fr/corpus/critique/comte_cours-philosophie-positive.
- Dilthey, W. (1924). Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie (1894). In *Gesammelte Schriften. V. Band: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte*: *Abhandlungen zur Grundlegung der Geisteswissenschaften* (s. 139–240). Leipzig/Berlin: Teubner.
- Droysen, J. G. (1868). *Grundriss der Historik*. Leipzig: VERLAG VON VEIT & COMP.
- Droysen, J. G. (1960). *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. München: Oldenbourg.
- Guillin, V. (2016). Aspects of scientific explanation in Auguste Comte. *Revue européenne des sciences sociales* [En ligne], 54-2, mis en ligne le 30 novembre 2019, consulté le 10 février 2020. Retrieved from <http://journals.openedition.org/ress/3589>.
- Hume, D. (1861). *An Inquiry Concerning Human Understanding*. London: J. B. Bebbington.
- Ihde, D. (1997). Thingly Hermeneutics/Technoconstructions. *Man and World*, 30, 369–381.
- Laplace, P.-S. (1814). *Essai philosophiques sur les probabilités. A Philosophical Essay on Probabilities*. Paris: Courcier.
- Makkreel, R. (2016). Wilhelm Dilthey. In Edward N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2016 Edition). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/dilthey/>.
- Science. In *Cambridge English Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/science>.
- Stern, F. (Ed.). (1970). *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*. London and Basingstoke: MACMILLAN AND CO LTD.

References

- Comte, A. (2014). *Cours de philosophie positive: première et deuxième leçons*. Université Paris-Sorbonne, LABEX OBVIL. Retrieved from http://obvil.sorbonne-universite.fr/corpus/critique/comte_cours-philosophie-positive.
- Critchley, S. (2008). *Vstup do kontynentalnoi filosofii* [*Continental Philosophy: A Very Short Introduction*] (Transl. by V. Menzhulin). Kyiv: TOV "Stylos" [in Ukrainian].
- Dilthey, W. (1924). Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie (1894). In *Gesammelte Schriften. V. Band: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte: Abhandlungen zur Grundlegung der Geisteswissenschaften* (s. 139–240). Leipzig/Berlin: Teubner.
- Droysen, J. G. (1868). *Grundriss der Historik*. Leipzig: VERLAG VON VEIT & COMP.
- Droysen, J. G. (1960). *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. München: Oldenbourg.
- Guillin, V. (2016). Aspects of scientific explanation in Auguste Comte. *Revue européenne des sciences sociales* [En ligne], 54-2, mis en ligne le 30 novembre 2019, consulté le 10 février 2020. Retrieved from <http://journals.openedition.org/ress/3589>.
- Hume, D. (1861). *An Inquiry Concerning Human Understanding*. London: J. B. Bebbington.
- Ihde, D. (1997). Thingly Hermeneutics/Technoconstructions. *Man and World*, 30, 369–381.
- Laplace, P.-S. (1814). *Essai philosophiques sur les probabilités. A Philosophical Essay on Probabilities*. Paris: Courcier.
- Makkreel, R. (2016). Wilhelm Dilthey. In Edward N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2016 Edition). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/dilthey/>.
- Menzhulin, V. I. (2008). Kontynentalna ta analitychna filosofii: proekt voziednannia biohrafii [Continental and Analytical Philosophy: The Biographies Reunion Project]. In I. A. Bondarevska, V. P. Kozlovskiy (Eds.), *Mohylianski istoriko-filosofski studii* [*Kyiv-Mohyla Academy's Studies in the History of Philosophy*] (pp. 293–301). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademii" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Poyasnennya [Explanation]. (1970–1980). In *Slovnyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh* [*Dictionary of Ukrainian in 11 volumes*]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/pojasnennja> [in Ukrainian].
- Poyasnyuvaty [To explain]. (1970–1980). In *Slovnyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh* [*Dictionary of Ukrainian in 11 volumes*]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/pojasnyuvaty> [in Ukrainian].
- Rozuminnya [Understanding]. (1970–1980). In *Slovnyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh* [*Dictionary of Ukrainian in 11 volumes*]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/rozuminnja> [in Ukrainian].
- Rozumity [Understand]. (1970–1980). In *Slovnyk ukrayins'koyi movy v 11 tomakh* [*Dictionary of Ukrainian in 11 volumes*]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/rozuminnja> [in Ukrainian].
- Science. In *Cambridge English Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/science>.
- Stern, F. (Ed.). (1970). *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*. London and Basingstoke: MACMILLAN AND CO LTD.

Mykola Bakaiev

**THE ORIGINS OF THE DISTINCTION
BETWEEN THE NOTIONS OF EXPLANATION
AND UNDERSTANDING IN PHILOSOPHY
OF SCIENCE AND HISTORY
OF THE NINETEENTH CENTURY**

*A sharp distinction between the notions of explanation and understanding is more than relevant for contemporary philosophy. However, it is difficult to understand the current state and prospects of this terminological distinction without considering its origins. The author finds such origins in the field of philosophy and methodology of science (particularly, of historical science) of the nineteenth century. One cannot grasp the meaning of explanation and understanding in philosophy without considering the ordinary meanings since both notions are also actively used in the ordinary language. Hence, this paper has a twofold aim. Firstly, it investigates the meaning of explanation and understanding in everyday use. Secondly, it considers the origin of the distinction between the notions in philosophy. It is proven that the origin of the explanation in philosophy can be seen in Auguste Comte's philosophy of science, namely in the first volume of *The Course in Positive Philosophy* published in 1830. There Comte introduces the notion of explanation (explication) in the context of the law of three stages, as well as the notion of positive explanation (l'explication positive) which makes positive knowledge or science different from the previous (non-scientific) stages of knowledge. As for the origin of understanding in philosophy, it is found in Droysen's philosophy of history, namely in *The Outline of the Principles of History* (1858), where Droysen makes a distinction between understanding (Verstehen), which is used in history, and explanation (Erklären) that was discussed by Comte. Consequently, explanation and understanding, after being introduced to philosophy by Comte and Droysen, become the central notions of Dilthey's well-known methodological distinction between natural sciences and humanities.*

Keywords: Comte, Droysen, explanation, philosophy of history, philosophy of science, understanding.

Матеріал надійшов 16.02.2020